

גלובליזציה, שייכות וקהילת מהגרי העבודה האפריקאים בתל אביב-יפו

אילן ויזל וטובי פנסטר*

תקציר. המאמר בוחן דפוסים של השתייכות למקום בקרב קהילות מהגרי העבודה האפריקאים בתל אביב-יפו בשנות התשעים של המאה העשרים ועד שנת 2004. המאמר מתמקד בכנסיות שהקימו המהגרים: באופן שבו התמקמו הכנסיות במרחב העיר ובתפקיד ששיחקו בסיפור ההגירה של חבריהן. לטענתנו, המהגרים מימשו באמצעות הכנסייה דפוסים של השתייכות למקום. שייכות זו – על אף היותה ארעית ורוויה בתחושות של דחייה, אחרות ופחד מפני מעצר וגירוש – מתגלה בסיפוריהם כקשר רב עוצמה למקום. עוצמתה של שייכות זו נובעת מכך שאינה קשורה בהיבט יחיד ומובהק של זהות המהגר, אלא נחוות על ידו כנוגעת ברבדים רבים ושונים, לעתים אף סותרים, של זהותו.

במאמר זה אנו בוחנים את דפוסי ההשתייכות למקום של קהילות מהגרי העבודה האפריקאים בתל אביב-יפו במשך שנות התשעים של המאה העשרים ועד שנת 2004. אנו מתמקדים בהיבטים הפיזיים והסמליים של דפוסים אלה ומנתחים אותם בהסתמך על סיפורי ההקמה וההתמקמות של כנסיות המהגרים. כמו כן, אנו מנתחים את טיבם מרובה הרבדים והגמיש של דפוסי ההשתייכות שהובנו באמצעות הפעילות בכנסיות. לטענתנו, יש לדיון זה תרומה חשובה לשיח התיאורטי העוסק במקום ובשייכות בעידן הגלובליזציה.

במאמר זה אנו טוענים כי הבניית שייכות למקום אינה בהכרח תחושה של קשר מובהק, קוהרנטי וחד ממדי של פן אחד של הזהות ביחס למקום, אלא הוא עשוי להיות קשר מלא סתירות, רווי בתחושות של דחייה וזרות, ונוסף לכל אלה – זמני. עם זאת, כפי שנראה בהמשך, זהו קשר רב עוצמה, מכיוון שהוא נחוזה דרך היבטים רבים של הזהות. עוד נטען כי הכנסיות בתל אביב פעלו כדי לקשור עצמן ברשת גלובלית של כנסיות אפריקאיות. נטען כי רשת זו לא הייתה מושתתת על הון ועל טכנולוגיות של תקשורת, כמו רשתות גלובליות אחרות, אלא על סולידריות, על שייכות ועל נורמות דתיות, תרבותיות וארגוניות משותפות. היבט זה יאפשר לנו לדון בקשרי הגומלין שבין פרקטיקות ההשתייכות למקום ברמה הלוקלית ובין פרקטיקות ההתרשתות ברמה הגלובלית.

קהילות מהגרי עבודה רבות מתקיימות בערים שונות בעולם. לכל אחת מהן סיפור משלה המייחד אותה במידת מה, ורבות מהן חולקות מאפיינים משותפים. מאפיין אחד שניתן לציין כמשותף לקהילות רבות של מהגרי עבודה הוא השימוש בכנסיות כמקומות של התארגנויות

* החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם באוניברסיטת תל אביב.

קהילתיות מרכזיות. הדמיון בין תפקידן זה של הכנסיות האפריקאיות ובין תפקידן של הכנסיות האוונגליות בתל אביב (כפי שהן מתוארות במאמרו של קמפ ורייכמן, 2004) הוא רב, אף שבמאמר זה נצביע על הבדלים חשובים אחדים. על כל פנים, ברצוננו להדגיש כי אין בכוננתנו לדון בסיפורה של הקהילה האפריקאית בתל אביב מתוך השוואה לסיפוריהן של קהילות מהגרי עבודה אחרות בארץ או בעולם. תחת זאת אנו מבקשים להתעמק בסיפור זה בלבד, מתוך תפיסה שאף שאינו יכול לייצג את הכלל, יש בו כשלעצמו די כדי לאתגר מושגי יסוד, הנחות ותיאוריות רווחות בנושאים של תחושת מקום ופרקטיקות של שייכות בעידן הגלובליזציה.

* * *

בדצמבר 2002 יצאנו לראשונה לבקר באחת הכנסיות שהקימו מהגרי עבודה אפריקאים בדרום תל אביב. רצינו לנסות להבין את מאפייני היוזמות הקהילתיות של המהגרים. השאלה שעמדה בפנינו הייתה כיצד (ואם בכלל) חווים המהגרים תחושה של שייכות מקומית בעיר, על אף זרותם ומעמדם הבלתי חוקי. באותה התקופה הייתה זו עדיין קהילה שוקקת וחיונית אשר הפעילה יותר משלושים כנסיות עצמאיות (צבר, 2004). כנסיות אלו פעלו באופן כמעט מחתרתי בתוך מבני תעשייה או במרתפים שכורים ששימשו בעבר מבני תעשייה זעירה. בקיץ 2002 חלה תפנית דרמטית במצב זה כאשר מדינת ישראל החריפה את מדיניותה ביחס למהגרי העבודה והחלה לנקוט אמצעים של גירוש מקיף של כל מי שאין בידי אשת שהייה חוקית.¹ בנסיבות אלה, כמו רוב המהגרים הבלתי מתועדים, גם חברי הקהילה האפריקאית החלו להסתגר בדירותיהם יותר ויותר בשעות הפנאי, ורבים אף הפסיקו לצאת לכנסייה בשבתות בשל פחד הגירוש. בהדרגה נסגרו רוב הכנסיות, וגם כאלה שעדיין פעלו נעשתה האווירה מדוכדכת. רבים מהכמרים, הנגנים, הזמרות מהמקהלות והחברים עצמם גורשו. כמעט בכל שבת נאספו תרומות מחברי הכנסיות על מנת להעבירן לחברים שנעצרו ולעתים הוחזקו במעצר למשך חודשים. הגירוש הפך לאלמנט עיקרי שאפיין את החוויה המקומית של המהגרים. לאמיתו של דבר, במהלך המחקר ראינו לנגד עינינו כיצד מתפוררת הקהילה, ועימה קורסים גם מנגנוני השייכות שיצרה לעצמה במהלך השנים. ואולם, דווקא בשל כך אנו מוצאים לנכון להדגיש את הרלוונטיות של המחקר: אנו טוענים כי הזמניות

1 ב־23 ביולי 2002 הוגש לאישור הממשלה דו"ח מטעם "הוועדה הבין-משרדית בנושא עובדים זרים" שהמליץ על הקמת רשות הגירה שתרכז את מתן אישורי הכניסה לעובדים, לתירימים ולסטודנטים. בין ההמלצות של הוועדה נאמר כי רצוי להקטין את מכסת האשרות החוקיות, וכן לגרש עד שנת 2005 מאה אלף מהגרי עבודה ששוהים בישראל ללא אשרות. לצורך המשימה הוקמה מנהלת ההגירה, והוקצה עבורה כוח מיוחד של 400 שוטרים ממשטרת ישראל, וכן תקציב של מאתיים מיליון שקל (מוקד סיוע לעובדים זרים, 2003). על פי נתוני מנהלת ההגירה, עד לנובמבר 2005 גורשו מישראל יותר מ־136 אלף מהגרים, ואלפים רבים עזבו את הארץ מיוזמתם נוכח המצב החדש.

והזרות עשויות להיות מרכיבים בלתי נפרדים ממנגנונים שמאפשרים הן השתייכות מקומית והן התרשנות גלובלית.²

שייכות למקום בעידן של גלובליזציה

בעשורים האחרונים אנו עדים לוויכוח אקדמי שמתפתח בקרב סוציולוגים, אנתרופולוגים וגיאוגרפים שעוסקים במחקריהם באותה תחושה חמקמקה המכונה "שייכות למקום" (Sense of place) (Relph, 1976; De Carteau, 1984; Massey, 1994; Rose, 1995; Ahmed et al., 2003; Fenster, 2004). מחקרים רבים מעלים את השאלה כיצד משפיעות מגמות של גלובליזציה כלכלית ותרבותית על האופן שבו חווים אנשים תחושה של שייכות למקום. האם בעולם שבו מרחבי הימיום מיוצגים על ידי רשתות אינטרנט וטלוויזיה גלובליות, מקדונלד'ס בכל עיר ואיקאה בכל בית, יכול אדם לראות עצמו שייך למקום אחד מסוים? האם התנועה חוצת הגבולות של מאות מיליוני מהגרים ברחבי העולם אינה מטשטשת את המשמעות המסורתית של המושג "מקום"?

בספרות שנכתבה בעשורים האחרונים על ההקשרים החברתיים והמרחביים של הגלובליזציה ניתן לזהות נטייה להמעיט בחשיבותו של המקום, ולעתים אף לבטלה. רעיונות ומושגים כגון "אובדן תחושת המקום" (Relph, 1976), "דחיסת זמן-מרחב" (Harvey, 1990), "Disembedding" או "De-territorialisation" (Eade, 1997) ו"Flows" (באומן, 2002; Castells, 1997), אשר מבטאים נטייה זו, שכחים ביותר, אולי יתר על המידה (Ahmed et al., 2003), בדיונים העוסקים בהבניה של זהויות עכשוויות. הביקורת נגד נטייה זו באה לידי ביטוי בעיקר בכתביהן של חוקרות פמיניסטיות (Hooks, 1990; Massey, 1994; Ahmed et al., 2003). כך למשל טוענת מאסי (Massey, 1994) כי התנועה האינטנסיבית שמאפיינת את החיים בעידן הגלובליזציה דווקא מחזקת את אותו צורך אנושי בתחושת שייכות למקום שיש בו מידה של קביעות. במילים אחרות, לא זו בלבד שהגלובליזציה אינה מביאה לאובדן של תחושת המקום אלא במובנים רבים היא אף יוצרת אותה. מאסי מזכירה כי עצם הדיון במקום ובתחושת מקום, כבר בשלביו הראשונים (Relph, 1976), היה על אודות משהו שאובד בעקבות הגלובליזציה. מאסי וחוקרות פמיניסטיות אחרות מדגישות את אלמנט הדיכוי – שחבוי בשם – שחבוי בשם זה על תחושת המקום ועל אובדנה.

נוכח ביקורת זו החל להתבסס שיח חדש של מקום וזהות שמדגיש דווקא שונות ולא הומוגניות, מנקודת מבט הבוחנת מערכות של יחסי כוח חברתיים (Massey, 1994). דחיית הרעיון של קשר טבעי בין זהות למקום הובילה כמה חוקרי גיאוגרפיה לפתח תיאוריות של שייכות למקום המובנית באופן הדרגתי לאורך זמן, מתוך פעילויות יומיומיות של אנשים במרחב (De Carteau, 1984) ומתוך תחושות מתפתחות של ביטחון, נוחות ומחויבות (Fenster, 2004). תיאוריות אלה מדגישות כי ההבניה של שייכות למקום אינה דורשת

2 המחקר מתבסס על ביקורים חוזרים ונשנים שערכנו בכנסיות במשך שנתיים (מסוף שנת 2002 ועד ספטמבר 2004) ועל עשרות שיחות שקיימנו עם מנהיגי הכנסיות וחברייהן. 15 מהשיחות התנהלו כראיונות מובנים למחצה.

הימצאות פיזית באותו המקום; אנשים עשויים לפתח תחושת שייכות למקום שעזבו ואפילו למקום שלא היו בו מעולם (Ahmed et al., 2003).
באמצעות הסיפור שנציג במאמר זה נבחן מחדש את התיאוריות הללו, אך ראשית ברצוננו לסקור בקצרה את הספרות העוסקת בקהילת מהגרי העבודה האפריקאית בתל אביב.

הקמתן והתמקמותן של כנסיות אפריקאיות בתל אביב

גיאוגרפים וסוציולוגים ישראלים (שנל, 1999; קמפ ורייכמן, 2000; שנל ואלכסנדר, 2002; אלפסי ופנסטר, 2005) מקשרים בין הגעתם של מהגרי העבודה לתל אביב ובין תהליכי הגלובליזציה המתרחשים בה משנות השמונים של המאה העשרים: מעבר מכלכלה המבוססת על תעשייה לכלכלה המבוססת על הון, שירותי תקשורת ומידע, וכן עצמאות הולכת וגדלה של הרשויות בעיר ביחס לרשויות הלאומיות.

על רקע זה מתארת גליה צבר (2004) את צמיחת הכנסיות בתל אביב כתופעה שאינה ייחודית, אלא מוכרת מקהילות רבות של מהגרים ברחבי העולם. המהגר האפריקאי בישראל הוא "שחור בחברה לבנה, נוצרי במדינה יהודית, עובד זר בלתי-חוקי, אשר שהייתו כאן – גם אם היא נמשכת שנים – היא תמיד זמנית ונטולת אופק אורח" (שם, עמ' 29). בידול קיצוני זה מבלית ומחזק את מעמדה של הכנסייה כזירה אוטונומית ומגוננת, אשר מאפשרת לחבריה לשוב ולהיות מי שהם. לפיכך מגדירה צבר את הכנסיות "איים של אפריקאיות" אשר מותאמים למציאות הישראלית, אך בעצם מנותקים ממנה. מחד גיסא, הכנסייה היא מקור כוח ועוצמה עבור חברי קהילת המאמינים, ומאידך גיסא, היא יוצרת יחסים של תלות. טענתה העיקרית של צבר היא שהכנסייה האפריקאית בישראל יוצרת מרחב חיים אינטנסיבי, סגור, צפוף ומנותק, אשר מעצים את כל מה שחי בתוכו, "את המאחד והמפריד, את האמונה ואת הספק, את הקולקטיב מכאן ואת היחיד מכאן, את העשייה המשותפת הגלויה לעין, אך גם את מאבקי הכוח הסמויים" (שם, עמ' 30).

המייחד את הכנסיות האפריקאיות בתל אביב, על פי צבר, הוא הניסיון לשמור על "פרופיל נמוך". אסטרטגיה זו מתבטאת בהימנעות מפעילות מיסיונרית בקרב הציבור הישראלי היהודי והימנעות מהחצנת ההתרחשות בכנסיות: "בניגוד לשלטים מאירי עיניים, צלבים ואיקונות המפארים כנסיות אפריקאיות ברחבי העולם, בתל אביב נסתרות הכנסיות מאחורי חזיתות הבתים ולעתים רק שלט קטן וכמעט בלתי-נראה לעין מעיד על קיומן" (שם). גם הבחירה לקיים את טקסי התפילות בשבתות מוצגת לא רק כשיקול כלכלי (למנוע אובדן של יום עבודה), אלא גם כאמצעי להימנע מחיכוך עם ישראלים ברחוב השוקק בימי ראשון. בהמשך למחקרה של צבר, בפרק הבא נדון בהיבטים הגיאוגרפיים של הכנסיות כמקומות שבהם התפתחה וצמחה תחושת שייכות של המהגרים. נתמקד בתהליך ההקמה וההתבססות של הכנסיות ובאופן שבו התמקמו במרחב העירוני.

שלב ההקמה: חלוצים אפריקאים בתל אביב

"חלוצים" ו"דורות המשך" היו מושגים שבהם בחרו כמה מהמהגרים כדי לתאר את תקופת ההקמה וההתבססות של הכנסיות האפריקאיות בתל אביב. מושגים אלה משקפים לא רק את תחילתו של התהליך, אלא גם תפיסה של המשכיות ורצון להכות שורשים בעיר. כיצד מתיישבת השאיפה הקולקטיבית של הקהילה להישאר בעיר לטווח ארוך עם העובדה שכל אחד מהמהגרים, באופן אינדיבידואלי, הגדיר את שהותו בישראל כארעית?

הכומר ג'ורג' מתאר את סוף שנות השמונים כתקופת החלוצים של המהגרים האפריקאים. הוא משתמש במושגים "חלוצים" (Pioneers), "דור ראשון" ו"דור שני" (First/Second Generation) כדי לתאר את יחסי הכוח המתקיימים בקרב המהגרים הוותיקים והחדשים בישראל. מושגים אלה, המוכרים מתוך נרטיבים של חלוציות, מרמזים על רצונה של הקהילה להכות שורשים במקום.

הכנסיות הפכו לביטוי המרחבי הבולט ביותר של רצון זה. אף על פי שבתחילה פעלו כמסגרות פרטיות, בלתי-פורמליות ומצומצמות שאליהן חברו מכרים אחדים כדי להתפלל בצוותא,³ הפכו הכנסיות למנגנון חברתי מרכזי בתהליך הקליטה של זרם המהגרים האפריקאים שהחלו להגיע בהמוניהם. היה זה מנגנון שייצר סדר חברתי מסוים בקרב המהגרים והגדיר גבולות ונורמות חברתיות רצויות, כפי שמתאר זאת ג'ורג' (אפריל 2003):

For instance, I personally have the view that if those of us who came to Israel first, years ago, had not began these things – most of the influx of Africans would have ended to be on their own, and we can just imagine the social implications – they would be in the discos, and messing around. But the pioneers that came here started with Christianity, and the ways of the bible [...] We know other countries where Africans have been removed they didn't have a good start like this (in Israel).

על פי ג'ורג', הכנסיות פעלו כדי להטמיע נורמות התנהגות מסוימות בקרב הקהילה, ולא רק נורמות נוצריות, אלא גם נורמות שיסייעו לקהילה לשמור על מקומה מחוץ לתודעה

3 את הריאיון עם ג'ורג', בן ארבעים מגאנה, קיימנו באמצע שנת 2003. אחרי שכבר ביקרנו בכנסייה שלו פעמים רבות. ג'ורג' הוא כומר בעל אישיות כריזמטית וסמכותית, ומלבד ההיכרות המעמיקה והרחבה שלו עם הקהילה האפריקאית בישראל, הוא היה כמעט היחיד מבין כל המרואיינים שהכיר היטב גם את החברה, הכלכלה והפוליטיקה הישראלית. הוא הגיע לארץ כסטודנט למנהל עסקים בתכנית לחילופי סטודנטים, ונשאר לאחר תום התכנית ועבד בעבודות ניקיון עד שהוסמך ככומר הראשי בכנסייה. במובנים רבים הוא משקף אב טיפוס של הכומר האפריקאי המודרני: אדם המציג עצמו כבעל כוחות רוחניים, אך גם בעל חוש עסקי מפותח (Van Dijk, 1997).

4 על פי צבר (2004), לפני שהוקמו הכנסיות הממוסדות, פעלו בדרום תל אביב חמש או שש אחוות (Fellowships), שהן קבוצות קטנות יחסית של מהגרים אפריקאים אשר נפגשו בדירות פרטיות וניהלו בהן טקסים דתיים.

הציבורית, וכך להימנע מקונפליקטים עם אנשים ומוסדות מקומיים. זאת, לדברי ג'ורג', על סמך ניסיונו המר של קהילות אפריקאיות שגורשו מארצות אחרות. ניתן ללמוד מכך על המאמץ של מנהיגי הקהילה – החלוצים – ללמוד את כללי המשחק, לא רק ברמה המקומית, אלא גם ברמה הגלובלית.

קהילת מהגרי העבודה האפריקאים בתל אביב ביקשה אפוא להכות שורשים במקום חדש, מתוך פרספקטיבה ארוכת טווח. זאת אף על פי שכל אחד מהמהגרים, כאינדיבידואל, תפס את שהותו המקומית כארעית. המהגרים החלוצים הקימו את הכנסיות כאמצעי להבניית דפוסי השתייכות שיגשרו על שניות זו שמתקיימת בין התפיסה האינדיבידואלית ובין התפיסה הקולקטיבית.

ההיבטים המרחביים של שייכות – מיקום הכנסיות

א. מדוע תל אביב?

ניתן היה לצפות שרבים מהמהגרים האפריקאים, אשר רואים עצמם כצליינים, יבחרו לגור בירושלים, העיר הקדושה לנצרות. אך בעצם, למעט קבוצת הפליטים מאתיופיה, הרוב המוחלט של המהגרים האפריקאים בחרו לגור בתל אביב, שם מצויות אפשרויות תעסוקה רבות יותר, ושם העירייה מכירה בהם כתושביה ומעניקה להם סיוע (אלפסי ופנסטר, 2005; Fenster & Yacobi, 2005). כפי שהראנו בפרק הקודם, העובדה שהחלוצים האפריקאים הראשונים התיישבו בתל אביב והקימו בה את הכנסיות משכה לעיר גם את המהגרים שהגיעו מאוחר יותר. תהליך זה מייחד במידה רבה את הקהילה האפריקאית לעומת מהגרי עבודה ממדינות אחרות, אשר רובם אמנם חיים בתל אביב, אך יש להם ייצוג נכבד גם ביישובים אחרים. העובדה שמהגרי העבודה האפריקאים בחרו רובם ככולם לגור בתל אביב מעידה על עוצמתה של השייכות הקהילתית האפריקאית ועל הקושי של מהגרים אפריקאים יחידים לחיות הרחק ממרכז של הקהילה בתל אביב. הסבר נוסף לתחושת השייכות החזקה של הקהילה האפריקאית בישראל ולצורך של חבריה להתקבץ במרחב גיאוגרפי אחד הוא עובדת היותה שונה על בסיס גזע. מחקרים מראים כי ככל שגדולה שונותה של קהילה מהאוכלוסייה הסובבת אותה, כך גובר הצורך שלה להתקבץ גיאוגרפית, ועוצמת השייכות של היחידים לקהילה גוברת גם היא (Fenster, 1996).

ב. התמקמות והתמקמות-מחדש של הכנסיות

איזה מין מקום היו הכנסיות האפריקאיות בתל אביב? ברצוננו להתמקד בשלושה היבטים מרחביים אשר קשורים בתופעה: ראשית, כל הכנסיות התמקמו בשכונות מבוססות פחות של תל אביב, בדרומה. שנית, רוב הכנסיות נאלצו לשנות את מיקומן פעמים אחדות ולא זכו להקים משכן קבוע ויציב במקום אחד. היבט שלישי הוא התהליך שבו הפכו הכנסיות לזמן קצר ממקום שהוא כמעט בלתי נראה למקום בולט במרחב התל אביבי. בתוך תל אביב התרכזו המהגרים האפריקאים, כמו רבים ממהגרי העבודה מכל המדינות, באזור השכונות הדרומיות של העיר: נווה שאנן, שפירא, עזרא והארגזים, פלורנטין, כרם

התימנים והתקווה. עלות ההשכרה הנמוכה של יחידות הדירור באזור זה,⁵ הקרבה לתחנה המרכזית החדשה והאמונה של רבים מהמהגרים "שבשכונת מהגרי-העבודה יקל עליהם להיעלם בהמון הצבעוני של השכונה במקרה של מצוד משטרתי" (שנל ובנימיני, 2000, עמ' 111), הפכו את אזור נווה שאנן למרכז המובהק של מהגרי עבודה בכלל ושל מהגרי עבודה אפריקאים בפרט (Fenster & Yacobi, 2005).

ואולם, אף שהאזור כולו הפך באופן גלוי וידוע ל"שכונת מהגרי עבודה", בעשור הראשון לפעילותן היו הכנסיות האפריקאיות תופעה בעלת מאפיינים מחתרתיים: הן לא היו רשומות בספרי הטלפונים, וגם נוכחותן במרחב הייתה סמויה; ברחובות לא היה שילוט שכיוון אליהן, והכניסה לרבות מהן הייתה צדדית ועלומה. כדי להיכנס לאחת מהכנסיות למשל היה צורך להיכנס לאחת החנויות ברחוב, וממנה לרדת במדרגות המוליכות למרתף שבו שכנה הכנסייה. הכנסייה הייתה מקום שהוא במובנים רבים אנונימי, חסר כתובת, מקום שמנקודת מבטם של רוב תושבי העיר כלל אינו קיים. ואף על פי כן, נוכחנו לגלות שלא היה די בכך כדי להפחית מתחושת השייכות של החברים כלפי הכנסייה שלהם.

שני גורמים עיקריים מוזכרים בראיונות כשיקולים בבחירת מיקומן של הכנסיות: מצד אחד, הרצון להתרחק ממקומות שמסומנים על ידם כמקומות של פשע (סמים וזנות), ומצד שני, ההדרה ממקומות מגורים שקטים, שבהם הדיירים הוותיקים מתלוננים על הרעש מהכנסיות. מתוך תפיסתן של שתי מגבלות מיקום אלו, האסטרטגיה הראשונה של התמקמות הכנסיות הייתה "Spacing out", כפי שתיאר זאת הכומר ג'ורג', כלומר פיזור הכנסיות הפרטיות והמועטות במרחב. פיזור זה היה נוח לכנסיות גם מבחינת התחרות הפנימית ביניהן, וגם משום שבדרך זו לא מיקרו אליהן תשומת לב רבה מצד המקומיים. ואולם, ככל שגבר זרם המהגרים האפריקאים החדשים, הלכו וגדלו גם הכנסיות, וקבוצות גדולות של מתפללים נאספו בשכונות ועוררו לעתים קרובות תגובות עוינות מצד התושבים הוותיקים. לעתים הוומנה המשטרה להתערב, ולעתים הגיע המצב לידי עימותים אלימים.⁶ הכנסיות נאלצו לשנות את אסטרטגיית המיקום. לאחר שכבר עברו מדירות שכורות למרתפים, נאלצו לצאת מרחובות המגורים. ג'ורג' מתאר את ההדרה של הכנסיות לשולי המרחב העירוני מתוך השוואה לבתי הכנסת היהודיים, המבוססים והיציבים: ארבע פעמים שינתה הכנסייה שלו את

5 על פי שנל (1999), מאז יסודן של שכונות אלה בשנים 1922-1924, הקצו גורמי תכנון שטחים נרחבים מתוכן למסחר, למלאכה ולתעשייה, כולל הקצאת קומות של בנייני מגורים למסחר ולמלאכה, וזאת בשל קרבתן ליפו ובעקבות מדיניות ההפרדה של תל אביב מיפו. עובדה זו פגעה קשות במעמדן של השכונות והייתה גורם מרכזי להזנחתן ולהידרדרותן הפיזית. ניסיון לשכן עולים יהודים מארצות חבר העמים בשכונות אלה ב-1991 לא עלה יפה, וכבר בשנת 1993 נטשו אותן העולים. כמחצית מכלל יחידות הדירור בשכונות נשארו ריקות, וכך זמינותן ועלות ההשכרה הנמוכה שלהן היו בבחינת תשתית נוחה לאכלוס יזום של מהגרי העבודה אשר הובאו ארצה על ידי מדינת ישראל באותה השנה.

6 בספטמבר 2002 למשל הפגינו תושבי שכונת התקווה נגד פתיחתה של כנסייה אפריקאית בשכונתם. לאחר שנפתחה הכנסייה, אירעו תקריות רבות בין חבריה ובין תושבי השכונה, תקריות שכללו ריקקות, קללות והשחתת ספרי קודש. בסופו של דבר העתיקה הכנסייה את מקומה. סיפור זה זכה לכיסוי רחב יחסית בתקשורת הארצית. מקרים חריפים ומתוקשרים פחות עולים גם מסיפורים של כנסיות אחרות אשר נאלצו להעתיק את מקומן, בעיקר בשל לחצים מצד תושבים מקומיים (המוקד לסיוע לעובדים זרים, 2002).

מיקומה בתוך עשור של פעילות. מאסטרטגיה של Spacing out עברו הכנסיות לאסטרטגיה של היצמדות זו לזו ברחוב לבנדה:

Gradually, there were businesses here, and they were moving out. Since we knew one (of the African churches) had been able to stay one or two years in that building without any problem – we knew we can go there! The people around have become used to it. That is how it happened that the people are congregating in the same place. That is not what we want, but that is what the best for the present circumstances.

ואולם, מסיפורי המהגרים עולה כי שינויי המיקום התכופים של הכנסיות לא פגעו בתחושת השייכות ובתחושת הביטחון שהן העניקו לחבריהן, ואף להפך. כך אומרת גרייס⁷ (אפריל 2004):

They cannot do any harm to our church, because wherever we go, we go with our God, but they are doing harm to the individuals.

הניידות של הכנסיות והקלות שבה למדו המהגרים להקים כנסיות חדשות, מעניקה לגרייס ביטחון, שכן היא חשה שכעת לא ניתן באמת לפגוע בכנסיות עצמן: גם אם תיסגר הכנסייה, תמיד יוכלו היא וחבריה להקים כנסייה אחרת במקום אחר. זוהי תפיסה של שייכות בתנועה, המזכירה במקצת את הביטוי האנגלי המפורסם "Wherever I hang my hat, It's home". ואולם, בשלהי שנת 2004, היו מרוכזות רבות מהכנסיות האפריקאיות בעיר (אחרי ששינו את מיקומן פעמים רבות) בשני בניינים סמוכים ברחוב לבנדה (תמונה 1). בניינים אלה שימשו בעבר לבתי מלאכה ולא למגורים. מסיבה זו לא התקבלו תלונות מצד השכנים (שרובם עזבו ממילא), והכנסיות יכלו להישאר במקומן. מצד אחד, היו הכנסיות בלבנדה מרווחות, מאווררות ונוחות יותר מהכנסיות במרתפים השכורים. מצד שני, המעבר היה כרוך בהוצאה כספית גדולה, והסמיכות של כנסיות רבות זו לזו איימה לערער את היציבות של הקהילה בכל אחת ואחת מהן, משום שמעבר של חברים מכנסייתם הקבועה לכנסייה מתחרה נעשה לכאורה נוח יותר. כך או כך, רחוב לבנדה הפך לתקופה מסוימת מרחוב של בתי מלאכה לרחוב המזוהה ביותר עם הקהילה האפריקאית ולמרכז רוחני-נוצרי מהגדולים והפעילים בארץ. הכנסיות האפריקאיות כבר לא היו תופעה בלתי נראית. בשבתות ניתן היה לראות גברים ונשים אפריקאים חברי כנסיות שונות, רבים מהם לבושים בלבוש אפריקאי

7 גרייס, בת כשלושים, חיה בישראל כחמש שנים עד שחזרה לגאנה מיוזמתה כשהחלה הקהילה להתפורר על רקע הגירוש. למרות המגבלות של עבודת הניקיון היומיומית והיעדר חופש התנועה במרחב בשל מדיניות הגירוש, גרייס התמידה בלימודי הנצרות בישראל, ואף הוסמכה כאן ככמרה, אך טרם מילאה תפקיד זה בכנסייה. יש לציין כי בנצרות האפריקאית העצמאית, אף שרוב הכמרים הם גברים, גם נשים יכולות לשמש בתפקיד זה. בכנסיות רבות באפריקה, וגם בישראל, מלבד הכומר הראשי יש גם כמה כמרים משניים, בהם נשים.

מסורתי, מתגודדים על המדרכה שמתחת לבנייני הכנסיות. בכניסות לבניינים ישבו נשים והציעו למכירה סחורות שהביאו עימן מארצותיהן. בחדרי המדרגות של הבניינים היו מצויות מודעות רבות שתלו המהגרים – על פי רוב באנגלית – כאמצעי של תקשורת והעברת מסרים בין חברי הכנסיות השונות. הקהילה האפריקאית בתל אביב אמנם הפכה לחשופה ופגיעה יותר, אך גם זכתה לראשונה במקום מובהק של שייכות בעיר.

תמונה 1: אחד המרכזים הרוחניים-נוצריים הפעילים והגדולים בישראל במהלך שנות התשעים; בנייני הכנסיות ברחוב לבנדה בתל אביב. צילום: אילן ויזל.

שייכות כהבניה מרובת רבדים

מניתוח סיפוריהם של המהגרים האפריקאים בתל אביב עולה בבירור כי תפיסת השייכות המקומית שלהם אינה מושתתת על פן אחד של זהותם או על נרטיב אחד של קשר למקום. תחת זאת ניתן להצביע על כמה וכמה רבדים שחוברים זה לזה ומרכיבים תפיסת שייכות זו: ראשית, השייכות לקהילה המקומית של מהגרי עבודה אפריקאים; שנית, השייכות לקהילה נוצרית גלובלית; ושלישית, השייכות לקהילה אפריקאית גלובלית. אף על פי שבשני האחרונים מדובר בשייכויות לקהילות שתפוצתן גלובלית, ברצוננו להדגיש ולטעון כי גם לשייכויות אלה פן מקומי מאוד. השייכות הנוצרית הופכת את החוויה הישראלית של המהגרים למעין מסע צליינות שמתוכו מתפתחת תפיסה ייחודית ומעניינת של שייכות למקום. יתר על כן, התחושה של שייכות לקהילה נוצרית גלובלית ולקהילה אפריקאית גלובלית מובנית בסופו של דבר באופן לוקלי מאוד, במרחב הכנסייה.

שייכות לקהילה המקומית של מהגרי עבודה אפריקאים: "המשפחה החדשה"

המהגרים שעימם שוחחנו תיארו תחושה עמוקה של שייכות לקהילה המקומית של מהגרי העבודה האפריקאים. הם הציגו את הקהילה כמשפחה אינטימית ונאמנה, זאת על אף היותה זמנית. הכנסייה היא מקום מרכזי שבו מובנית תחושת שייכות משפחתית זו.

הכנסיות האפריקאיות תוארו על ידי רוב המהגרים שעימם שוחחנו כמקום המפגש החברתי החשוב ביותר עבורם. הכנסייה אפשרה למהגרים להיפגש בקביעות עם קבוצה רחבה של אנשים שאינם שייכים לחוג החברים האישיים הקרוב ביותר. יתרה מזאת, הנסיבות שנוצרו בישראל – הפחד מגירוש ואי היכולת להיפגש בגלוי במקומות ציבוריים – במובן מסוים דווקא חיזקו את מעמדה של הכנסייה כמקום מפגש חברתי כמעט בלעדי, שכן המהגרים האמינו שמשטרת ההגירה לא תפעל בתוך הכנסיות עצמן.⁸

תחושת השייכות נבעה במידה רבה מחזרתיות קבועה של ריטואלים, לא רק דתיים, אלא גם ריטואלים יומיומיים כגון סידור המרחב. למשל, בכל יום שלישי בערב בשעה 20:30 לערך, היו נאספים חברי אחת הכנסיות, שחלקם הגיעו ישירות מהעבודה. לפני שהתחיל הטקס, היו מפנים בעצמם – גברים ונשים כאחד, ללא קשר לתפקידם ולמעמדם בכנסייה – את כיסאות הפלסטיק ממרכז האולם אל שוליו, כדי לאפשר את הטקס שכולל תנועה חופשית במרחב הכנסייה. פנסטר (Fenster, 2004) מצביעה על כך שהכוו העומד לרשות האינדיבידואל לסדר את מרחב הבית הפרטי שלו לפי צרכיו הוא אחד הגורמים המרכזיים שמעניקים לו תחושה של שייכות למקום זה. האקט הפיזי של הסידור והניקיון בבית יש בו משום ביטוי מעשי וסמלי של כוח זה. ניתן לפרש את האקט של סידור הכיסאות, לא כריטואל שבו כל אינדיבידואל מממש את כוחו לסדר את המקום כרצונו, אלא כריטואל שבו קהילה מממשת כוח זה. זאת ועוד, מאחר שכמעט כל חברי הכנסייה עסקו במשך היום בסידור ובניקיון של בתים פרטיים שאינם שלהם, בטקס קהילתי זה ניתן למצוא ביטוי סמלי של שייכות למקום משלהם.

ניתן למצוא ביטויים נוספים לשייכות קהילתית זו גם בטקסים אחרים שנערכים בכנסייה. אחד האלמנטים הטקסיים המובהקים של הכנסיות האפריקאיות מכונה על ידי טיילור (Taylor, 1994) "קריאה ותשובה": הכומר או אחד מחברי הקהילה שר או מטיף, והקהל כולו מגיב בקריאות משלו, בעיקר בקריאות "אמן". אלמנט טקסי מובהק אחר

8 ואכן, משרד הפנים ומנהלת ההגירה נמנעו במוצהר מפגיעה ישירה בכנסיות. הדבר בא לידי ביטוי בדבריה של סניצ'א אורית נחמני ממנהלת ההגירה, מתוך כינוס של ועדת הכנסת לבחינת בעיות העובדים הזרים שנערך ב-16 בדצמבר 2003: "ההנחיה שלנו היא מפורשת, גם בתיאום עם האמנות וגם עם פורום זכויות האדם [...] לא עוצרים בבתי כנסיות [...]". אני לא אומרת שאין חריגים, ואני לא אומרת שאין מקרים". כמו כן, ההימנעות מפגיעה ישירה בכנסיות באה לידי ביטוי בבקשתו של שר הפנים, אברהם פורו, ממפקד משטרת ההגירה, ניצב ברטי אוחיון, להימנע ממעצרים של נציגי כנסיות הפועלים בישראל גם אם אין ברשותם אשרת שהייה תקפה. ראש הממשלה, אריאל שרון, אף מינה ועדה בין-משרדית בראשות המועצה לביטחון לאומי שתקבע קריטריונים לחידוש ולהנפקה של אשרות לאנשי כמורה. (סיני, רותי, "פורו: לא לעצור נציגי כנסיות, גם ללא אשרה", הארץ, 08.2004).

הוא הריקוד במעגל של קבוצת מתפללים. מיזוג הקול של המשתתף היחיד עם קולה של הקהילה יוצר, על פי טיילור, תחושה של שוויוניות בין כלל המשתתפים, כולל המנהיגים. בשונה מטיילור, אשר רואה בטקסים אלה ביטוי של שוויוניות בקהילה, אנו רואים בהם ביטויים של שייכות. טקס נוסף שמבטא, ובמידה רבה גם מבנה, את תחושת השייכות הקהילתית הוא ה־Testimony, העדות שנותן כל חבר בפני הקהילה על עצמו ועל אמונתו. בכל שבת קמים לפחות שני חברים כדי לתת עדות זו. חלק מהמשתתפים מוסרים אותה בסיפור, אך רבים משתמשים בצורות אחרות של ביטוי, כגון שירה או ריקוד. במקרים רבים העדויות אישיות מאוד, ועצם השינוף של כלל הקהילה מלמד על קרבה עמוקה ועל אמון שרוחשים חבריה זה לזה.

הקהילה האפריקאית השבטית המסורתית מבוססת במידה רבה על קשרי דם, אך חברי הקהילה המהגרים היו זרים זה לזה עד שעזבו את ארצם, וחלקם אף דוברים דיאלקטים שונים. בכנסיות ניתן להבחין במאמץ שמושקע כדי ליצור תחושה של משפחתיות חרף התנאים האלה. למשל, אף על פי שטקסי התפילה הרגילים מתורגמים תמיד לאנגלית, טקסים שבהם יש אלמנט מובהק של משפחתיות – חתונות, לוויית, מתן שם לתינוקות שזה עתה נולדו ועוד – נערכים לעתים קרובות בשפת המקור וללא תרגום. ניתן לפרש זאת כניסיון לשמור על מידה רבה ככל האפשר של אינטימיות בקרב הקהילה. בטקסים אלה הקהילה ממלאת את התפקיד הסמלי והמעשי שבאופן מסורתי שמור למשפחה המורחבת.

כמו כן, חלק ניכר מחברי הקהילה האפריקאית הם זוגות נשואים, חלקם עם ילדים. רוב המשפחות באות עם הילדים לכנסייה, ובאחת הכנסיות אף ארגנו אגף מיוחד לילדים, שבו הקרינו להם סרטי וידאו מצוירים של סיפורים מהתנ"ך בשעת הטקס של המבוגרים. רבים מחברי הקהילה הגיעו לישראל בעקבות קרוב משפחה (אח, אחות, דוד), ולכן הם הולכים לכנסייה שאליה הולך אותו קרוב. וכך, אף שאין מדובר בקהילה שהיא משפחה אחת מורחבת, כמעט לכל חבר יש קרובים אחדים בקהילה, ובאופן זה נשמרת במידה רבה תחושת המשפחתיות, הביתיות והשייכות בכנסייה.

אם כן, הטקסים היומיומיים החוזרים שהתרחשו בכנסייה בהשתתפות הקהילה הפכו אותה ל"משפחה חדשה" עבור המהגרים, וזאת אף על פי שהמהגרים ידעו תמיד שמשפחה זו היא זמנית ועשויה להתפרק בכל יום.

שייכות לקהילה נוצרית גלובלית: צליינים בארץ הקודש

רבים ממהגרי העבודה האפריקאים בישראל רואים עצמם כצליינים אשר בחרו בארץ הקודש כיעד להגירתם מסיבות רוחניות.⁹ ראייה זו הופכת את תפיסת השייכות שלהם למקום

9 גישה זו באה לידי ביטוי לא רק בסיפוריהם של המהגרים האפריקאים, אלא גם בסיפוריהם של המהגרים הדרום אמריקאים, כפי שעולה ממחקרן של קמפ ורייכמן (2004).

למורכבת ומיוחדת יותר בכך שהיא מעניקה משמעות חדשה לארעיות ולזרות הכרוכות בחוויית המקומיות בישראל. כך אמר זאת הכומר ג'ונסון (פברואר 2003):¹⁰

We are immigrants, we come here to work. [...] But we believe that we are in the holy land and that here Christ was born. If you are here you are blessed [...] It's like a pilgrimage, that every Christian wishes to be here.

בסיפורו של ג'ונסון שזורים שני נרטיבים, האחד של מהגר עבודה (We are immigrants,) והשני של צליין שבא לארץ הקודש (It's like a pilgrimage). שני הנרטיבים הללו מייצגים תפיסה של שייכות למקום שאינה קבועה אלא ארעית. גם הצליין וגם המהגר אינם מגיעים למקום היעד שבחרו מתוך כוונה להישאר בו, אך כיוון שהגיעו, הם תוקעים יתד של שייכות על בסיס כפול: רוחני-דתי וכלכלי-יומיומי. רבים מחברי הכנסיות שעזבו שוחחנו תיארו את עצם השהות בישראל כחוויה שהפכה את הסיפורים התנ"כיים שהכירו מילדותם למוחשיים, חיוניים ואמיתיים יותר, בעיקר בזכות הביקורים במקומות הקדושים:

Actually I came to visit, to see the land, to see what is real from what we learn in the bible. And it's a great opportunity, because you come and you see at least some of the things you've been hearing and reading about. I've been to Megiddo, Caesarea, Nazareth and Jerusalem. (Grace, April 2004)

(In Israel) you feel a sense of real connection. The bible becomes alive. When you are in Ghana, you know the stories from Genesis, of Exodus, the New Testament [...] I've been in the grave of Jesus, in the Mount of Olives. (David, April 2003)

חוויה זו של הצליינות, על פי דייוויד¹¹ וגרייס, מחברת אותם למקורות הזהות הנוצרית שלהם. באומן (Bauman, 1997) מתאר את מסע הצליינות כמטפורה לדרך החיים המודרנית ולזהות המודרנית. בחברה המודרנית, על פי באומן, צליינות אינה בחירה של מעטים נבחרים, אלא

10 הכומר ג'ונסון, בן ארבעים מניגריה, היה ממקימי כנסיית "The Cross and the Star" והכומר הראשי בה. הוא עבד בכנסייה בהתנדבות, ובמקביל עבד גם בעבודות ניקיון בבתים פרטיים. הכנסייה שלו, אף שלא הייתה מהגדולות והמוכרות שבין הכנסיות, בלטה ביניהן בזכות המראה החגיגי שלה. עוררו את תשומת לבנו גם צלם הווידיאו של הכנסייה שתיעד את כל הטקסים והעובדה שכל החברים היו מגיעים לטקסים בלבוש לבן.

11 דייוויד חי בישראל זה שבע שנים. נוסף על עבודות הניקיון, הוא לומד מחשבים ושימש מתורגמן באחת הכנסיות. האנגלית של דייוויד שוטפת, ובזמן התרגום בכנסייה הוא מחקה גם את האינטונציה ואת התנועות של הכומר. כשראיינו את דייוויד הוא היה רווק וסיפר על רצונו להקים משפחה. ואכן, כעבור חמישה חודשים נישא בכנסייה לאחת מחברות הקהילה.

פרקטיקה שאדם עושה מתוך הכרח, כדי שלא להיות "אבוד במדבר". בהיותו צליין, אדם אינו משוטט בעולם לא מובן וחסר משמעות, אלא צועד לעבר משהו. התפיסה של חיי היומיום כמסע צליינות מעניקה לאדם משמעות ומאפשרת לו ליצור לעצמו זהות שהיא גם סיפור עם היגיון פנימי והמשכיות. ואכן, המהגרים האפריקאים רואים בשהותם בישראל מסע צליינות (ולא באופן מטפורי כפי שמתכוון באומן) הנוסך משמעות חדשה לחיי היומיום. תפיסה זו אף מעניקה משמעות לארעיות של החוויה, ומאפשרת למהגרים להתמודד גם עם הפחד מהגירוש, כפי שמבטאת זאת וירג'יניה (מרס 2004):¹²

Now I'm going back because of the situation. But it's ok, I came to see the holy land, and I've seen the holy land.

וירג'יניה חזרה לסיירה לאונה לאחר כעשר שנים בישראל, אך דבריה משקפים תפיסה של קשר למקום שאינו מוגדר על פי משך השהות: המקום הטביע את חותמו בזהותה. הוזהות הנוצרית סיפקה למהגרי העבודה האפריקאים נרטיב מוכר, של עם אחר מתקופה אחרת, ונרטיב זה אפשר להם לאחד את שני הסיפורים השונים, זה של מהגרי העבודה וזה של צליינים, לכדי סיפור אחד שלם. כך אמר סטפן (מאי 2003):

I'm from Ghana and I'm in Israel, they (the people of Israel) are from Israel and they're in Egypt. [...] God tell them – 'go to Egypt, there's food there', and they go there and they bring food. So maybe I'm from Africa and we don't have a lot of money there, or jobs. So I come here for money, and you (the Israelis) are chasing me out. And God says 'don't do that, because you've been there before, and now you are doing it to somebody else'. And you are doing it. And you are obedient to the word of God. So God says 'if you do that, I will punish you'. But I pray that that punishment will never come upon Israel.

סיפורם התנ"כי של מהגרי העבודה העבריים שירדו לאפריקה – למצרים – לחפש מזון, הוא מעין נגטיב לסיפורם של מהגרי העבודה האפריקאים בישראל. הסיפור הווכר שוב ושוב בדרשות בכנסייה ועלה בשיחות רבות שקיימנו עם חברי הקהילה. הוא מאפשר להם לספר את סיפור ההגירה שלהם מתוך שיח דתי שמעניק לו ממד טרנסצנדנטלי, וכן לחדד את חצי הביקורת שלהם כנגד החברה הישראלית ולהביע את התנגדותם מתוך שיח שמוכר גם לישראלים.¹³

12 וירג'יניה, בת ארבעים מסיירה לאונה, הגיעה לישראל לבדה לפני כ-11 שנים. האנגלית שבפיה דלה, ולמרות זאת היא שמחה להתראיין ולספר על הכנסייה שלה. אף שאין לה תפקיד פעיל קבוע בטקסי הכנסייה, היא כמעט לעולם אינה מחמיצה אותם, גם בימות השבוע.

13 יש לציין כי גם חלק מארגוני התמיכה במהגרי העבודה בישראל נוקטים אסטרטגיה זו, למשל החוברת שהוציאה המוקד לסיוע לעובדים זרים תחת הכותרת "כי גרים הייתם" (2002).

סיפורו של ישו הוא נרטיב נוצרי מרכזי אחר שמשמש את המרואיינים כדי לספר את סיפורם. זהו גם סיפור של זרות בתוך החברה הישראלית, כפי שמתאר ג'ון (ינואר 2004):¹⁴

It's interesting, like in Israel, you see what is going on now – they are always chasing the foreigners. When you go to church, you forget all this. [...] Because we hear the word of God and we know that it has happened before, even here in Israel, when Jesus came.

ג'ון מתאר את הכנסייה כבית שבו הוא יכול לחוות לרגע את תחושת הנרדפות מנקודת מבט חיצונית, דתית, שהיא מעבר למקום ולזמן הנוכחיים: הרדיפה של מהגרי העבודה על ידי ישראלים אינה ייחודית לזמננו, שכן "They are always chasing the foreigners" ו-"It has happened here before". נקודת מבט זו מאפשרת לג'ון להבין את הרדיפה שלו עצמו בידי ישראלים כסיפור שבו הוא מממש את אמונתו הנוצרית, מעין צלב שהוא נושא עימו, ובאמצעותו מממש את זהותו הנוצרית.

לסיכום, ראינו כי הזהות הנוצרית מחזקת את תחושת השייכות המקומית של המהגרים האפריקאים, ובאותה מידה השהות המקומית מחזקת את תחושת הזהות הנוצרית שלהם. הזהות הנוצרית מעניקה משמעות חיובית לממד הארעיות ולתחושות הזרות והנרדפות הכרוכים בחוויה המקומית שלהם בישראל. יתרה מכך, האמונה הנוצרית מאפשרת למהגרים להפוך את הכנסיות לבית, למקום שבו הם חשים בטוחים על אף מדיניות הגירוש.

שייכות לקהילה אפריקאית גלובלית: רשתות של גלות אפריקאית

נוסף על התחושה הברורה של שייכות לקהילה האפריקאית המקומית, הכנסייה מעניקה לחבריה גם חוויה של שייכות רחבה יותר לקהילה אפריקאית גלובלית. ברצוננו לדון בשני היבטים של שייכות זו: האחד הוא ההתארגנות של הכנסיות האפריקאיות בישראל כחלק מרשת גלובלית של כנסיות אפריקאיות, והשני הוא המפגש הבין-תרבותי בישראל של מהגרים ממקומות שונים באפריקה וביטוי בלבוש המסורתי ובממד המוסיקלי של טקסי הכנסייה, שיוצרים מרחבים מוחשיים של שייכות. אך לפני כן נקדים ונסביר מדוע אנו מתייחסים לקהילות רבות שחבריהן הגיעו ממדינות שונות באפריקה כקהילה אחת של מהגרי עבודה אפריקאים בישראל.

מהגרי עבודה אפריקאים הגיעו לישראל ממדינות שונות: רובם מניגריה ומגאנה, ומיעוטם מחוף השנהב, מסיירה לאונה, מקונגו, מדרום אפריקה וממדינות אחרות. רוב הקהילות האפריקאיות התגבשו על בסיס זהות לאומית, וחלוקה זו באה לידי ביטוי גם

14 ג'ון, גבר כבן שלושים, נשוי ואב לילדה בת שנתיים. פגשנו אותו ב-"Redemption Power Ministry" לאחר שחי בארץ כשש שנים. כששמע על המחקר היה נלהב להתראיין. לפני שגורש מישראל היה חבר במקהלת הכנסייה וסיפר לנו שהוא רואה בשירה שלו בכנסייה את הביטוי העמוק ביותר לאמונתו ולשייכותו לקהילה.

בכנסיות. ההבדלים בין הקהילות באו לידי ביטוי בעיקר בשפות שבהן השתמשו בכנסיות ובלבוש המסורתי שלבשו רבים מהחברים.

אף שהתקיימה שונות לאומית ותרבותית בין המהגרים ממדינות אלה, ניתן להצדיק את ההתייחסות המכלילה לקהילות של יוצאי כל מדינות אפריקה, משום שהם חולקים כמה מאפיינים משותפים שמבדילים אותם ממהגרי עבודה מיבשות אחרות.¹⁵ בין אלה ניתן לציין את ריבוי המשפחות בקרב כל הקהילות האפריקאיות, הריכוז הגיאוגרפי של רוב המהגרים האפריקאים בתל אביב,¹⁶ מאפייני התעסוקה¹⁷ ומאפייני ההתארגנות המוסדית.¹⁸ לאמיתו של דבר, דילמה זו – האם בכלל ניתן לדבר על "זהות אפריקאית" – מעסיקה את רוב החוקרים העוסקים באפריקה ובמהגרים או באזרחים ממוצא אפריקאי ברחבי העולם. אחת הטענות הבולטות היא שהחשיבות וההצדקה לעצם החיפוש אחר "זהות אפריקאית" נובעות מתוך קיומה של "גלות אפריקאית". אפריקה, כסמל מאחד של שייכות, נוצרה בעבר וממשיכה להיווצר גם כיום, דווקא בגלות. בעבר היה זה המפגש שבין עבדים שנחטפו מאזורים שונים ביבשת אל המערב, וכיום זהו המפגש בין מהגרים ממדינות אפריקה השונות, אשר העניקו ועדיין מעניקים לאפריקה משמעות של מולדת (Gilroy, 1993; Kanneh, 1998).

רוב הכנסיות האפריקאיות בישראל קשורות באופן זה או אחר לכנסיות אפריקאיות אחרות ששוכנות באפריקה, בארצות הברית, בקנדה, באירופה ובמקומות אחרים בעולם. הכמרים בישראל מעידים על כך שהמבנה הארגוני של הכנסיות ואופי הטקסים דומה למדי בכל הארצות, למעט התאמות שמתקיימות בכל מדינה ביחס לתנאים המקומיים.¹⁹ בהקשר זה ניתן לזהות שני דפוסים עיקריים של התארגנויות גלובליות של הכנסיות האפריקאיות: האחד הוא כנסיות שהן מעין שלוחות (ענפים) של מרכז באפריקה. על פי רוב זוהי יוזמה של מהגרים אחדים שהשתייכו לזרם מסוים עוד בהיותם באפריקה, ולאחר ההגירה פועלים יחד להקמתה של כנסייה שבה יוכלו לשמר את המסורת המוכרת להם. כנסיות אלה מוקמות מתוך שמירה על קשר הדוק עם המרכז באפריקה. הדפוס השני הוא רשת של כנסיות־אחיות אוטונומיות שיוצרות קשרי גומלין זו עם זו ושאינן משויכות למרכז מובהק באפריקה. כנסיות אלה מוקמות במקומות שונים בעולם, תמיד ביוזמתם המקומית של המהגרים. הקשרים בין הכנסיות־האחיות נרקמים בהדרגה ולאורך זמן.

15 יוצאת דופן היא הקהילה האתיופית. המהגרים האתיופים מגדירים עצמם כפליטים אשר עזבו את ארצם כי חייהם או חירותם עמדו בסכנה מסיבות פוליטיות. רובם המכריע של האתיופים־הנוצרים בישראל התגוררו בירושלים, ורבים מהם היו בתהליך של הסדרת מעמדם החוקי הבינלאומי כפליטים.

16 ניתן לזהות את ההבדלים הברורים בין יוצאי אפריקה ובין מהגרים מיבשות אחרות מבחינת הריכוזים הגיאוגרפיים בישראל: המהגרים האפריקאים מתרכזים רובם ככולם בתל אביב, ואילו רוב יוצאי הפיליפינים למשל מתגוררים בתי המעסיקים בשלוש הערים הגדולות (ובימי השבתון נפגשים בדירות שכורות משותפות), ורוב יוצאי תאילנד פזורים בקיבוצים ובמושבים.

17 רוב המהגרים האפריקאים הועסקו בניקיון בבתים פרטיים ובעסקים קטנים. רובם הגדול שהו בארץ ללא אשרות, ולכן פעלו כעצמאים ולא היו קשורים לקבלן כלשהו או לחברת כוח אדם.

18 הקהילות האפריקאיות הקימו כמה גופים מוסדיים שחלקם משותפים ליוצאי כל מדינות אפריקה, והבולט שבהם הוא איגוד העובדים האפריקאים. כמו כן, הכנסיות האפריקאיות בתל אביב התארגנו אף הן במסגרת משותפת של מפגשים דו־שבועיים בין הכמרים.

19 צבר (2004) עומדת במאמרה על רבים מהמאפיינים אשר ייחדו את הכנסיות האפריקאיות בישראל.

כנסיית "The Cross and the Star" הייתה דוגמה לכנסייה מהסוג הראשון, כלומר שפרישת הכנסיות שלה היא גלובלית, אך יש לה מרכז רוחני ומנהלי בניגריה. ג'ונסון מתאר את הקשר עם המרכז בניגריה כקשר רציף ויומיומי המבוסס על שימוש באינטרנט ובפקס. ההשתייכות לפרישה גלובלית של כנסיות באה לידי ביטוי גם בכך שמשותפים בטקסים מהגרים מארצות שונות באפריקה כמו ניגריה, גאנה, סירה לאונה וחוף השנהב. יתר על כן, לעתים השתתפו בטקסי השבת של הכנסיות האפריקאיות גם מהגרים יחידים ממוצא פיליפיני או דרום אמריקאי. מכאן שהגלובליות של הזרם הנוצרי-אפריקאי שאליו משתייכות כנסיות אלה בא לידי ביטוי הן בפרישה הגלובלית של כנסיות והן בהתרחשות המקומית בכל אחת מהשלוחות, שיש לה מאפיינים רב-לאומיים.

כנסיית "Redemption Power", לעומת זאת, היא דוגמה לדגם השני של פרישה גלובלית, כרשת של כנסיות-אחיות אוטונומיות, כהגדרתו של ג'ורג' (אפריל 2003):

We are un-patroned and independent [...] we started here. We are not privileged to be a part of a bigger organization. We pray that in the future it will be a bigger something. However, we have relations with other sister churches, in Ghana, New Zealand, USA and that kind of things. We invite people from these sister churches.

ג'ורג' אינו רואה באוטונומיה מצב אופטימלי עבור הכנסייה, ומדגיש את החשיבות של השתייכות לארגון גלובלי. לדבריו, הכנסייה משקיעה מאמץ ומשאבים ביצירת קשרים עם כנסיות אחרות ברחבי העולם כדי ליצור רשת שעשויה להיות בעתיד ממוסדת ויציבה יותר ולהועיל לכל אחת מחברותיה. כעת יש לרשת זו תפקיד שהוא בעיקר סמלי, והיא מעניקה לחברי הכנסייה תחושה של השתייכות למשהו גלובלי. אולי מכיוון שהרשת הגלובלית של הכנסיות-האחיות עדיין אינה ממוסדת ויציבה, גם ההתרחשות המקומית בכנסייה של ג'ורג' אינה רב-לאומית כמו בזאת של ג'ונסון, אלא חד-לאומית.

מההשוואה בין שתי הדוגמאות ניתן ללמוד מעט על החוקיות העולמית של הכנסיות האפריקאיות: מחד גיסא, ככל שהפרישה הגלובלית של רשת הכנסיות ממוסדת ויציבה יותר, כך ההתרחשות המקומית בכל אחת מהכנסיות של הרשת עשויה להיות רב-לאומית וקוסמופוליטית יותר. מאידך גיסא, דווקא הקשר החזק למרכז באפריקה עשוי למסד ולייצב פרישה גלובלית זו.

את ההשתייכות לקהילה הגלובלית ניתן לזהות באופן סמלי במרחב הכנסיות (תמונה 2). למשל, הסמל של כנסיית "Redemption Power" שתלוי מעל לבמה המרכזית הוא ציור של ספר תנ"ך פתוח שעליו מונח גלובוס. כמו כן, מאחורי הבמה מתנופפים שישה דגלים של ארצות שבהן יש כנסיות-אחיות. סמלים אלה אינם מבטאים שייכות נוסטלגית למולדת האפריקאית שנעזבה, אלא שייכות למרחב גלובלי שבו מחפשים מהגרים הזדמנויות לעתידם.

תמונה 2: סימבוליקה רב-לאומית: הכומר ג'ורג' דורש
בכנסיית "Redemption Power"
צילום: Benjamin Cohen, מתוך האתר "Tohu-Bohu"
(www.tohu-bohu.info)

חלק מהמרוויינים ציינו כי הם מאמינים שאם יהגרו שוב למדינה אחרת במערב, ייתכן שיפגשו שם חברים מ"המשפחה החדשה" שרכשו בישראל. כך אמרה גרייס (אפריל 2004):

You come here, and you have a new family altogether, new friends... If I was in Africa, I wouldn't have had the opportunity to know them.

כך, באמצעות המפגש הרב-לאומי בין חברים מאזורים שונים ומארצות שונות, ובזכות הקשרים החברתיים ההדוקים המשפחתיים שנוצרים בה, מובנית בתוך הכנסייה המקומית רשת גלובלית של שייכות וסולידריות אפריקאית-נוצרית.

סוף דבר

סיפורה של קהילת מהגרי העבודה האפריקאים – שבתוך שנים אחדות הפכה את אזור התעשייה הנטוש ברחוב לבנדה לאחד המרכזים הרוחניים הנוצריים הפעילים בישראל, ובחלוף כמה שנים הותירה אותו שוב נטוש, בניגוד לרצונה – מלמד אותנו על ארעיות

השייכות למקום בעידן הגלובליזציה. באותה המידה מלמד סיפור זה גם על עוצמת השייכות ועל כוחה לעצב את חייהם של בני אדם מצד אחד ואת המרחב העירוני מצד שני. הכנסיות היו המקום המרכזי והחשוב מבין סוגי ההתארגנויות שהובנו בקרב הקהילה האפריקאית בישראל, שמנתה בשיאה רבבות חברים והתרכזה רובה ככולה בדרום תל אביב. הכנסיות היו קשורות ביניהן ביחסים של שיתוף פעולה אך גם בתחרות אינטנסיבית. כנסיות קמו, התפרקו והשתנו במשך הזמן, אך הנורמות המאפיינות אותן נשתמרו והקנו לחברי הקהילה תחושה של יציבות והמשכיות, ומעל לכול, תחושה של שייכות – שייכות לקהילה ושייכות למקום. כל זאת על רקע יחס עוין מצד המדינה, שהגיע לשיאו במדיניות הגירוש האינטנסיבי מאז 2003. על רקע זה ברצוננו לחזור לכמה מהנחות המוצא שהצגנו בתחילת המאמר בדבר הקשר בין זהות, שייכות ומקום, ולבדוק אותן לנוכח ממצאי המחקר. תחושה של ביטחון עשויה לחזק תחושה של שייכות למקום, ולהפך: פרקטיקות מסוימות של שייכות למקום עשויות לחזק את תחושת הביטחון. קמפ ורייכמן (2004) מציינות כי הכנסיות היו "מרחב מוגן" עבור המהגרים האוונגליים ומסבירות זאת בכך שהמהגרים האמינו שרשויות ההגירה נמנעו מלבצע מעצרים בכנסיות. מחקרנו זה מעלה ממצאים דומים בצד הסבר נוסף, רב משמעות: המהגרים ראו בכנסיות עוגן של שייכות שניתן בקלות להעביר ממקום למקום, ותפיסה זו חיזקה את תחושת הביטחון שלהם. תפיסה של שייכות למקום כמו זו מעניקה תחושה של ביטחון שעשויה להקל את התמודדותם של מהגרים עם סביבת חייהם החדשה.

תחושת שייכות עשויה להתפתח ביחס למקומות רבים ולבטא היבטים ורבדים שונים של הזהות. המהגרים האפריקאים בישראל פיתחו תפיסה של שייכות ביחס למקומות בישראל, באפריקה ובעולם. חלק מהמקומות היו קשורים באופן מובהק בפן מסוים של זהות המהגרים. למשל, כשהיו מבקרים כעולי רגל במקומות הקדושים לנצרות בישראל, הייתה מתעוררת בהם באופן מובהק תחושה של שייכות נוצרית; הליכה יומימית ברחובות תל אביב, לעומת זאת, הייתה מעוררת תחושה מובהקת של שייכות לקבוצה נרדפת של מהגרי עבודה בלתי מתועדים. ואולם, בכנסייה באו לידי ביטוי כמעט כל הרבדים של הזהות ושל השייכות שלהם, כפי שהם עצמם הגדירו אותן: כנוצרים, כצליינים, כמהגרי עבודה, כגנאים, כניגרים או כיוצאי כל מדינה אחרת, כחברי הקהילה האפריקאית המקומית, וגם כחברי קהילה אפריקאית-נוצרית גלובלית המקושרת ברשתות של תמיכה הדדית וסולידריות בין כנסיות אפריקאיות שונות באפריקה ובעולם, כאנשי משפחה היוצאים לבילוי משותף, כמוזיקאים חובבים המופיעים במקהלה או כרווקים המעוניינים בשידוך. כפרפרזה על המושג "תיאור גדוש" של קליפורד גירץ (1973), המתאר טקסט שהוא רווי במבני משמעות, אפשר להתייחס לכנסייה העצמאית של המהגרים האפריקאים כאל "מקום גדוש" שרווי במשמעויות וברבדים של שייכות ושל זהות.

עוד הראינו שנרטיבים של שייכות עשויים להתבסס על מגוון רחב של מקורות ומתוך פרשנויות יצירתיות: ראינו כיצד משתמשים המהגרים האפריקאים בנרטיבים ובאתוסים נוצריים, יהודיים, ישראלים ואפריקאיים כדי להעניק משמעות לנוכחותם בישראל. אחד הממצאים המעניינים של מחקר זה הוא האופן שבו משתמשים המהגרים בנרטיבים ובאתוסים של זרות ואחרות – למשל סיפורו של ישו שפעל, לתפיסתם, כזר בקרב היהודים – באופן שדווקא מחזק את שייכותם למקום. במובנים אלה שונות הכנסיות האפריקאיות מהכנסיות

האוונגליות: כפי שטוענות קמפ ורייכמן, בחלל הכנסייה האוונגלית "מהגרים חדלים מלהיות 'זרים', 'שב' חיים' (שוהים בלתי חוקיים) או 'ניקיונרוס',²⁰ ויכולים לאשר ולאשרר מחדש את השתייכותם לקטגוריה הרבה ומכילה של 'נוצרים'" (קמפ ורייכמן, 2004, עמ' 109). לעומת זאת, בכנסיות האפריקאיות מודגשת זרותם של האפריקאים, וגם היותם שוהים בלתי חוקיים ופועלי ניקיון, ודווקא זריות אלו מבטאות עבורם באופן פרדוקסלי מעין שייכות למקום. זרות, אם כן, אינה מבטלת בהכרח תחושות של שייכות למקום, אלא היא בבחינת היבט מסוים של הזהות שעשוי דווקא לחזק תחושות אלו.

תחושת שייכות למקום היא אישית, אך גם קולקטיבית וחברתית, ובין שני הרבדים הללו של השייכות עשוי להתקיים מתח. פנסטר (Fenster, 2004) מעלה במחקרה כי מתוך תחושת השייכות והמחויבות של התושבים לעיר מתפתחת גם תחושת הישארות (Sense of staying), כהחלטה מודעת להישאר בעיר. במאמר זה התייחסנו לתחושת הישארות של כל אחד מהמהגרים כאינדיבידואל, אך גם לתחושת הישארות קהילתית. התברר כי קיים קשר בין שתיהן, בצד שוני. כל המראוינים ראו עצמם כשוהים ארעיים, אולם כקהילה הם סיפרו נרטיב של הישארות ואף הקימו את התשתית כדי להישאר: הכנסיות. גידנס (Giddens, 1991) טוען שבחברה הפוסטמודרנית אדם קשור ביחסים של שייכות לקבוצות התייחסות רבות יותר מכפי שהיה בעבר, אך באותה עת הוא חש עצמו מחויב פחות לכל אחת מהן. ייתכן שהדואליות שתיארנו כעת מבחינת השייכות למקום ברמה האינדיבידואלית וברמה הקהילתית אינה אלא ביטוי נוסף לתהליך שמתאר גידנס, ולפיכך ניתן לראות בה צורה חדשה של השתייכות למקום המאפיינת את עידן הגלובליזציה.

פרקטיקות מרחביות שונות מייצרות רמות שונות של שייכות למקום, ולהפך: רמות שונות של שייכות למקום עשויות לעצב פרקטיקות מרחביות שונות. הממצאים שהצגנו במאמר זה מלמדים כי יש לבחון נוכחות או היעדרות של אדם או של קהילה במקום מסוים כפעולה מרחבית שתלויה בנקודת מבט ובפרשנות. במשך שנים היו כנסיותיהם של המהגרים האפריקאים נוכחות-נפקדות במרחב התל אביבי, קיימות עבור חבריהן אך נעלמות מתודעתם של רוב תושבי העיר ושל הרשויות הלאומיות. אף כי לא היה זה סוד, המהגרים האפריקאים התאמצו להצניע את נוכחותם במרחב, והרשויות שיתפו פעולה בעצימת עיניים מכוונת. מצד שני, ראינו שככל שהתבססו והתמסדו הכנסיות, כך התחזקה והתבלטה גם נוכחותם במקום, והנסיבות הובילו את רובן להתרכז ברחוב אחד. כעת, לא זו בלבד שהיו נוכחים במרחב, אלא אף שינו את אופיו והפכו במובנים רבים לאחד מסימני ההיכר המרכזיים שלו.

תחושה של שייכות למקום קשורה באופן הדוק למערכת של יחסי כוח. שייכותם המקומית של המהגרים האפריקאים בתל אביב נוצרה מתוך מערכת סבוכה של יחסי כוח קהילתיים, שכונתיים, עירוניים, לאומיים וגלובליים. במערכת זו, ובהתייחסות לכל אחד מהיבטיה, היו המהגרים האפריקאים אחת הקהילות השוליות והחלשות ביותר. אף על פי כן, ראינו כיצד יצרה לעצמה הקהילה את הכנסיות שהיו עבורה למקומות של שייכות. הצלחתה של הקהילה לבסס לעצמה מקומות של שייכות במרחק של אלפי קילומטרים ממולדתם כלל אינה מובנת מאליה. די להיזכר באותו שיח נוסטלגי של שייכות למקום, שהוא במידה רבה שיח בורגני-גבריילבן, אשר עוסק ב"אובדן תחושת המקום" לנוכח הגלובליזציה (Massey,

1994). לעומת זאת, המהגרים האפריקאים יצרו לעצמם כנסיות ששימשו מקום שמאפשר במידה מסוימת הן את תנועת ההגירה והן את ההתבססות המקומית, שאמנם הייתה ארעית, אך רוויה בשכבות של שייכות.

מקורות

- אלפסי, נורית ופנסטר, טובי (2005). העיר הלאומית והעיר העולמית: ירושלים ותל אביב בעידן של גלובליזציה, סוציולוגיה ישראלית, ו(2), 293-265.
- אנדרסון, בנדיקט (1999). קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- באומן, זיגמונט (2002). גלובליזציה: ההיבט האנושי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גירץ, קליפורד (1973). פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.
- מוקד סיוע לעובדים זרים (2002). כי גרים הייתם. תל אביב: מוקד סיוע לעובדים זרים.
- עיריית תל אביב יפו (2000). תכנית אסטרטגית לתל אביב יפו. תל אביב: עיריית תל אביב יפו.
- צבר, גליה (2004). "אני עובד זר, שחזר ונוצרי בישראל היהודית": נצרות אפריקאית בתל אביב. בתוך: קליינברג, אביעד (עורך), דתיות (30-78), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב וספריית כתר.
- קמפ, אדריאנה, ורייכמן, רבקה (2000). זרים במדינה יהודית – הפוליטיקה החדשה של הגירת עבודה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 110-79.
- קמפ, אדריאנה, ורייכמן, רבקה (2004). "הו אדוני! עשני בלתי נראה": כנסיות אבנגליות ומהגרי עבודה במדינה יהודית. בתוך: יונה, יוסי וגודמן, יהודה (עורכים), מערבולת הזהויות (108-131), תל אביב: מכון ון ליר.
- שנל, יצחק ואלכסנדר, מיכאל (2002). מדיניות עירונית כלפי מהגרי עבודה: לקחים מתל אביב-יפו, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שנל, יצחק ובנימיני, יואב (2000). דגם ההתבדלות החברתית-המרחבית של מהגרי העבודה בתל אביב. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 132-111.
- שנל, יצחק (1999). עובדים זרים בדרום תל אביב-יפו. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- Ahmed, Sara, Castaneda Claudia, Fortier, Anne-Marie and Sheller, Mimi (2003). Introduction. In: Ahmed, Sara, Castaneda Claudia, Fortier, Anne-Marie and Sheller, Mimi (Eds.), *Uprootings/Regroundings: Questions of home and migration* (1-19). New York: Berg.

- Bauman, Zygmunt (1997). From pilgrim to tourist – or a short history of identity. In: Hall, Stuart & DuGay, Paul (Eds.), *Questions of cultural identity* (18-36). London: Sage.
- Castells, Manuel, (1997). *The power of identity*. London: Blackwell.
- Cohen, Robin (1997). *Global diasporas, An introduction*. London: UCL Press.
- De Carteau, Michel, (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California press.
- Eade, John (1997). *Living the global city: Globalization as social process. London and New York: Routledge*.
- Fenster, Tovi (1996). Ethnicity and citizen identity in development and planning for minority groups. *Political Geography*, 15(5), 405-418.
- Fenster, Tovi (2004). *The global city and the holy city*. London: Pearson.
- Fenster, Tovi & Yacobi, Haim (2005). Whose city is it? On urban planning and local knowledge in globalizing Tel Aviv–Jaffa. *Planning, Theory and Practice*, 6(2), 191-211.
- Giddens, Anthony (1991). *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Gilroy, Paul (1993). *The black Atlantic: Modernity and double consciousness*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Harvey, David (1990). *The condition of postmodernity: An inquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Blackwell.
- Kanneh, Kadiatu (1998). *African identities: race, nation and culture in ethnography, Pan–Africanism and black literatures*. London: Routledge.
- Massey, Dorin (1994). *Space, race and gender*. Cambridge: Polity Press.
- Relph, Edward (1976). *Place and placelessness*. London: Routeledge.
- Rose, Gillian (1995). Place and identity: A sense of place. In: Dorin Massey & Pat Jess (Eds.), *A place in the world? Places, culture and globalization* (87-118). Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, Clarence (1994). *The black churches of brooklyn*. New York: Columbia University Press.
- Van Dijk, Rijk A. (1997). From camp to encompassment: Discourses of transsubjectivity in the Ghanaian Pentecostal Diaspora. *Journal of Religion in Africa*, 27(2), 135-159.